

Dragan Todorović,
Dragoljub B. Đorđević

ROMSKA KULTURA SMRTI*

UVOD: ISTORIJA KULTURE SMRTI

“Bilo kako bilo, nepobitna je činjenica da je
čovečiji leš već tada izazivao razne emocije koje
su se socijalizovale dobivši vid pogrebnih običaja, i
da to čuvanje leša podrazumeva produžavanje života.”

Edgar Moren

Glasovitu studiju “Čovek i smrt”, Edgar Moren započinje tvrdnjom da realistička čovekova svest o smrti i opsednutost zagrobnim životom - kao nekoj vrsti života u kojoj se na ovaj ili onaj način produžava individualni život - datira još iz perioda “antropološke ničije zemlje”, tj. praistorije i zapravo otkriva, njegovo opsesivno nastojanje da sačuva svoju individualnost i posle smrti.¹²⁹ Saznanje o ljudskoj smrti nije, pak, nešto što je urođeno, nego je plod svesti koja sagledava stvarnost.¹³⁰

Naročito će religija svoju misiju sve više posvećivati održavanju mita o besmrtnosti, postajući “oblik prilagođavanja koji izražava čovekovu neprilagođenost smrti, vid neprilagođenosti koji se pretvara u prilagođenost” (str. 91). Pomoću obreda koji su izraz verovanja u zagrobni život, ona omogućava jedinki da savlada svoju strepnju. To verovanje podrazumeva i posredničku ulogu jednog božanstva koje otima ljude iz kandži smrti: “Ako ljudi budu oponašali boga koji umire, ako njegovo stradanje budu doživljavali kao svoje sopstveno, ako mu se budu poveravali u toku tajanstvenih svečanih obreda u kojima se drama njegovog stradanja i vaskrsenja *predstavlj*a i *doživlj*ava, onda će ih posle smrti čekati večna mladost, preobraženo telo koje nikada neće ostareti ni umreti, prava besmrtnost” (str. 245). Verovanje u spasenje posle smrti odgovara osnovnom antropološkom zahtevu jedinke, koja se boji smrti i želi da od nje bude *spasena*. Ova želja i iskreni zahtev dobiće u teologiji ime *vera*.

Čovečanstvo nikada nije prestalo da razmišlja o smrti, njenom nastanku, neposrednim uzrocima, značenju, oblicima i posledicama. Umiranje je tokom vekova izazivalo mnoge predstave, uslovljavalo različita

* Tekst je urađen u okviru rada na projektu “ROMANI PLACES OF CULT AND CULTURE OF DEATH”, koji finansira PROGRAM ROMA CULTURE IN CENTRAL&EASTERN EUROPE (OSI, Budimpešta).

¹²⁹ “Prema tome, svest o smrti, smrću prouzrokovani duševni potres i verovanje u besmrtnost proističu svi zajedno i dijalektički iz potvrđivanja individualnosti” (Moren, 1981: 38).

¹³⁰ “Samo posvećivanje aktivnosti neophodnoj za život odstranjuje svaku pomisao na smrt... Stoga se u svakidašnjem životu jedva zapaža uticaj smrti, jer je on ispunjen navikama, radom, raznim aktivnostima. Smrt se javlja jedino onda kada je naše ‘ja’ posmatra, ili onda kada posmatra sebe *sámo*” (Ibid, str. 70).

ponašanja, pa ipak se u toj raznolikosti uočava jedna zajednička crta: koliko je to moć apstrahovanja dozvoljavala, smrt je oduvek bila predmet mišljenja, čak sistematizacije. Kroz različit položaj pojedinca u velikim, istorijski nastalim civilizacijama, mogu se pratiti protivrečna poimanja smrti i onog što ona donosi: 1) verovanje u lično spasenje posle smrti, u boga koji stvarno spasava od smrti i jedinki daruje besmrtnost, 2) verovanje u spasenje u kosmosu, spasenje u kome su bilo duša, bilo ljudski duh mogli da se nadaju nekoj vrsti besmrtnosti u stapanju sa kosmičkim božanstvom i 3) prihvatanje skeptičnog, ateističkog stava pred smrću.

Kultura smrti u srednjem veku

“Nema identiteta bez konfrontacije, nema žive tradicije bez susreta s današnjicom, nema poimanja sadašnjice bez razumevanja diskontinuiteta istorije.”

Filip Arijes

Proučavajući istorijat velikih urbanih grobljâ i pogrebnih običaja, Filip Arijes, jedan od vodećih predstavnika francuske škole tzv. *nove istorije*¹³¹, u knjizi “Eseji o istoriji smrti na Zapadu”, pita se da li je i epoha naučnog progressa sposobna da stvara mitove, odnosno “da li, možda, nismo u XIX i na početku XX veka još sačuvali naviku da drevno poreklo pripisujemo i kolektivnim fenomenima koji su sasvim novi”? Početna zapažanja o originalnosti romantičarskog kulta mrtvih i srednjevekovnoj i savremenoj ravnodušnosti u odnosu na pogrebe, zasnovana na dokumentima s kraja XVIII veka, potakla su autora na proširivanje polja istraživanja i iscrpnu analizu testamentarnih, literarnih, arheoloških i liturgijskih izvora o evoluciji čovekovog stava prema smrti.¹³² Formulišući osoben metodološki pristup u dešifrovanju heterogene mase dokumenata crkvenog i svetovnog porekla, ugledni francuski istoričar otkriva nam tragove kojima je zapadni čovek išao u srednjem veku, od prihvatanja smrti i bliskosti s njom, do njenog savremenog potiskivanja i proklinjanja (“zabranjena smrt”).

Poređenjem primera iz junačkih pesama i srednjevekovnih romana, izveden je zaključak da se smrt vekovima i milenijumima unazad čoveku najavljivala prirodnim znakovima i spontanom spoznajom. Dočekivala se u krevetu, predstavljala javnu i organizovanu ceremoniju sa protokolom kojim je upravljao lično samrtnik, predsmrtni i posmrtni obredi primani su i

¹³¹ To je škola koja istoriju definiše kao “nauku o strukturama” a ne kao “objektivno saznavanje činjenica”, i koja svoj projekat određuje kao projekat izvesne totalne istorije gde se istorijske date, ekonomski i društveni fenomeni, te političke i vojne činjenice, kao i umetnička i literarna svedočenja prožimaju, pri čemu istoričar gotovo “psihoanalizuje” dokumentarnu građu da bi iznašao “mentalne strukture” svojstvene određenom razdoblju i senzibilitetu.

¹³² “Današnji posmatrač, ukoliko želi da dođe do saznanja koje izmiče savremenicima, mora da proširi svoj vidokrug i da ga prenese u trajanje duže od onog koje deli dve velike uzastopne proene. Ukoliko se drži suviše kratke hronologije, čak i ako ona izgleda duga u klasičnoj istorijskoj metodi, posmatrač rizikuje da pripiše originalne karakteristike neke epohe fenomenima koji su, u stvari, mnogo stariji” (Arijes, 1989: 15).

izvršavani bez dramtizovanja i preteranog uzbuđivanja. Ovu vrstu bliske (intimne) smrti autor naziva *ukročena smrt*. Međutim, počev od XVII veka, čovek prestaje da bude suvereni gospodar svoje smrti i okolnosti u kojima se ona dešava. Taj suverenitet je počeo deliti sa porodicom, kao znak napredovanja porodičnog osećanja. Danas je zadatak porodice i lekara da se od osuđenog bolesnika sakrije ozbiljnost njegovog stanja - smrt je napustila kuću da bi je zamenila bolnicom. Pisac zapaža da je "formula 'nije osetio da umire' zamenila u našem svakodnevnom govoru formulu 'osećajući da mu se smrt bliži' iz XVII veka" (str. 181). Tradicionalna društva bavila su se samrtnikom i ostajala sa njim u vezi do njegovog poslednjeg daha. Uprkos efikasnijoj stručnoj pomoći nego što su mu je mogli pružiti porodica i rođaci, u bolnicama se sa njim više ne komunicira. Samrtnik je postao klinički subjekt koji ne sme da zna.

Drugi vid nekadašnje intimnosti sa smrću predstavljala je *koegzistencija živih i mrtvih*, fenomen nepoznat u vreme paganske i hrišćanske antike, sve do kraja XVIII veka. Jedan od ciljeva pogrebnih kultova u najranijoj prošlosti sastojao se u odvajanju sveta živih od sveta pokojnika - groblja su bila smeštena izvan grada. Uvođenjem kulta mučenika, kako primećuje Arijes, "mrtvi će ući u gradove iz kojih su bili udaljeni tokom milenijuma" (str. 30).

Mučenici su bili pokopavani u vangradskim nekropolama, zajedničkim za hrišćane i pagane. Na tom mestu je obično dizana bazilika, oko koje su hrišćani tražili da budu polagani. Nastupio je i trenutak kada su nestale razlike između predgrađa gde se ukop vršio *ad sanctos* i između grada, oduvek zabranjenog za ukope. Sahrane su obavljane što je moguće bliže grobovima svetaca ili njihovim relikvijama, u posvećenom prostoru koji je podrazumevao istovremeno crkvu, njen klaustor i crkvene zgrade.¹³³ Najtraženija su bila mesta u blizini svetinja i oltara, gde se služila božja služba. Najsiromašniji bili su sklanjani što je moguće dalje od crkve i njenih zidina, na kraju ograđenog prostora, zapravo tamo gde je kasnije postalo pravo groblje. U početku su mrtvi telom i dušom prepuštani svecima i crkvi, da bi se, zatim, telo pokojnika suprostavilo duši: brinulo se o besmrtnoj duši, a telo je prepušteno anonimnosti kosturnica.¹³⁴

Nije bilo govora o smeštanju mrtvacu - bio on poslednji sirotan ili bogati plemić - u neku vrstu sopstvenog prebivališta, kako bi imao svoje boravište iz kojeg ga niko ne može isterati. Telo se poveravalo crkvi, bez znača-

¹³³ "Sahranjivanje u crkvi ili blizu crkve odgovaralo je u početku želji da se uživa zaštita sveca ili svetišta kome se poveravalo mrtvo telo. Zatim je kler, uznemiren praznovernim tendencijama ovakve pobožnosti, preduzeo mere da se pobožnost iskaže na drugi način. Mrtvi su sahranjivani na mestu koje je istovremeno kultno i prolazno, kao što je crkva, kako bi živi mogli da ih pomenu u svojim molitvama i da se sete da će, kao i mrtvi, jednom postati pepeo" (Ibid, str. 155).

¹³⁴ "Čovek jedva može da zamisli slaganje leševa jedan na drugi, kako su tokom stoleća propisivale crkve i njihovi manastiri! Periodično su, da bi se napravilo mesta, vađene ispod podova crkava i iz grobalja jedva sasušene kosti i ubacivane, u džakove, pa u vertikalne prokope kosturnica, na crkvene tavane ispod lučnih svodova, ili su se njima zatrpavale neupotrebljavane rupe pored zidova i stubova" (Ibid, str. 154).

ja šta će ona s njim uraditi, pod uslovom da ga zadrži u svom posvećenom krugu. Tačno mesto ukopa nije bilo obeležavano ni spomenikom ni običnim natpisom. Takođe, činjenica da su mrtvi ušli u crkvu i crkveno dvorište nije sprečila pretvaranje ovih prostora u javna mesta. Reč *coemeterium* nije označavala samo mesto rezervisano za sahranjivanje, već *azylus curcum ecclesiam*, svaki ograđen prostor koji je opasivao crkvu i uživao pravo azila. Vremenom su na ovom prostoru počele da se podižu i naseljavaju kuće. Napokon, taj azil je postao mesto susreta i druženja, da bi se na kraju tu razvila trgovina i da bi se na njemu plesalo i igralo. Ljudi su se u toku više od jednog milenijuma bili savršeno prilagodili jednoj vrsti promiskuiteta između živih i mrtvih.

U XVII veku, pod uticajem katoličke reformacije, u pobožnom senzibilitetu se poklanja sve manje pažnje značenju crkvenog groblja - iako ostaje deo crkvene zemlje, ono joj se, neumoljivo, sve više oduzima.¹³⁵ Primećuju se prvi znaci netolerancije prema hiljadu godina podržavanom običaju, pravdani profilaktičkim razlozima: kužna isparenja iz rakâ ugrožavala su zdravlje građana, a prezasićena grobljanska zemlja i kosti u kosturnicama počeli su odjednom da vređaju dostojanstvo pokojnika. Koncesija na grob postala je neka vrsta vlasništva, podložna zakonima trgovine, ali i sa zagarantovanom dugovečnošću. Ustanovljeni kult groba vezan za uspomenu na pokojnika donosi umrlom neku vrstu besmrtnosti koja je nepoznata u ranim epohama hrišćanstva. Nastalu promenu Arijes slikovito opisuje sledećim rečima: “Mrtvi nisu više smeli da truju žive, a živi su morali potvrditi svoje poštovanje kroz pravi svetovni kult” (str. 60).

U XVIII veku u Francuskoj, pod vladavinom Luja XVI i kasnije, pod postrevolucionarnim režimom, staro groblje Inosan srađeno je sa zemljom, a slavne nekropole Per-Lašez, Monmartr i Monparnas preseljene su na obode grada. U prvoj polovini XIX veka se razmišljalo o stvaranju jedne široke i veličanstvene nekropole daleko od uvećanog Pariza. Međutim, maksima “nema gradova sa grobljima”, doživljava krajem XIX veka kompletnu transformaciju u tvrdnju javnog mnjenja da “nema gradova bez groblja”. Strah koji je ljude prethodnog veka nagonio na zauzimanje rigidnog stava prema mrtvima, nestao je kada i strah od fizičkih posledica raspadanja.¹³⁶ Iznova se konstituiše *kult groba*, ovog puta pod uticajem Kontovog pozitivizma, bez dogme i primesa natprirodnog i misterioznog: postaje spona spontanog vezi-

¹³⁵ “U XVII veku u Parizu više crkava se proširilo da bi se moglo odgovoriti liturgijskim i pastoralnim potrebama kontrareformacije. Građene su kapele za pričest ili sale za izučavanje katehizma na mestu starog napuštenog groblja a za njegovo izmeštanje kupovan je teren koji je trebalo da bude što je moguće dalje i koji više nije bio u blizini crkve. I tako je često u velikim gradovima, više zbog kulturnih potreba nego zbog demografske nužnosti, prekinuta fizička veza između groblja i crkve. Moralna veza je takođe popustila i odnos prema groblju je pokazivao tendenciju laiciziranja” (Ibid, str. 156).

¹³⁶ “Naučne publikacije, naprotiv, pokazuju da groblja nikad nisu bila nezdrava, da su izuzetni slučajevi koje navode autori XVIII veka bili u domenu legende ili loše protumačeni usled pomanjkanja pravog poznavanja fenomena. Štaviše: ne samo da susedstvo groblja više nikog ne uzbuđuje, već stanovnici gradova zahtevaju njihovo ustanovljivanje u svojoj sredini i smatraju njegovu funkciju zaštitničkom” (Ibid, str. 161-162).

vanja generacija za društvo i za porodicu. Rođen u svetu prosvećenosti i razvijan u svetu industrijske tehnike, ovaj kult je savršeno odgovarao situaciji modernog čoveka; čak do te mere da se danas zaboravilo na njegovo skorašnje poreklo, da nije prastara praksa i jedna od najnepromenljivijih konstanti ljudske prirode. On je nova činjenica religije koja se javlja na kraju XVIII veka i širi se svuda u XIX veku; katolicizam i pravoslavlje usvajaju ga tek kasnije, mada im je zapravo bio tuđ. Zadušnice nisu ništa drugo do izraz jednog mnogo raširenijeg kulta, kulta grobova, svojstvenog katoličkim zemljama.

ROMSKA KULTURA SMRTI

“Biti pomičan među nepomičnima, nije nimalo lako. Biti nevezan među privezanima ne znači samo biti slobodan, nego biti drugi i drugačiji. To je ukratko rezime suve egzistencije Roma.”

Goran Babić

Nošeni sudbinom “večitih lotalica”, Romi su se raspršili diljem sveta. Nikad im se nije znao, ili poštenije rečeno, nije želeo ustanoviti, tačan broj. Neki tvrde da ih ima dvadesetak miliona, pojedini barataju cifrom od 12, po koja država umanjuje romsku nazočnost do zanemarljivosti, ali se, na primer, ipak drži pouzdanim da ih u Evropi ima od sedam do osam miliona. Sem očiglednih falsifikata, takvoj nepreciznosti i oni doprinose redovno demonstrirajući etničku mimikriju. (Takvoj nepreciznosti, pored očiglednih falsifikata, doprinose i oni sami redovno demonstrirajući etničku mimikriju)

Romi, iz prapostojbine Indije, seobom i jakim migracionim kretanjima, preko Azije, naviru u Evropu, da bi na Balkan došli sa najezdom Turaka; “a u činjenici da su se Turci zadržali na Balkanu pet vekova leži razlog što su se Romi na ovom prostoru zadržali najduže i u najvećem broju” (Mitrović i Zajić, 1998:10). U Srbiji žive ove grupe: turski, beli, vlaški i mađarski Romi, pretežno pravoslavne i islamske veroispovesti. Ima ih prema popisu stanovništva (1991.) 138.645 i većma žive u centralnoj Srbiji, ali je njihova koncentracija najveća na Kosovu - tamo čine 2,2% ukupnog stanovništva. Demografi tvrde da ih ima preko 500 hiljada, da su mlada populacija - visok im je i prirodni priraštaj i mortalitet - i da će rasti njihov udeo u stanovništvu srpske države.

Romi poseduju sopstvena kulturna obeležja, utemeljena na obrascima ponetim još iz domovine, no, istina je da istorija svake romske zajednice predstavlja deo sredine u kojoj se našla: “U svojevrsnoj kulturnoj interakciji, Romi su gotovo uvek više primali nego davali elemente svoje kulture, zadržavajući, međutim, svoje specifičnosti koje su ih održale kompaktnom u najvećem broju zemalja u kojima žive” (Mitrović i Zajić, 1998:23). Njihova duhovna kultura se bazira na jeziku, muzici, religiji i mitovima.

Ovlaš skicirajmo konfesionalnost Roma po zemljinom šaru:

a) viđeno iz ugla ekumene, s obzirom da su rastureni u svakom njenom krajičku, ima ih u većini konfesionalnih vrsta; hrišćani jesu i odavno

pravoslavci i katolici, odskora i protestanti; takođe privrženici islama, suniti i šiiti; u prapostojbini pagani i pripadnici tamošnjih tradicionalnih religija;

b) u Evropi su hrišćani triju veroispovesti, pri čemu raste udeo Roma protestanata, i islamisti sunitske grane;

v) na Balkanu preovlađuju hrišćani - pravoslavci, ne izostaju i rimokatolici i protestanti, čiji postotak skače - i muhamedanci suniti, dok su šiiti ekskluzivci;

g) jugoslovenski su Romi većma pravoslavni hrišćani i muslimani suniti; zaostaju katolici a napreduju protestanti;

d) *Kod niških urbanih Roma pretežu muslimani*, pravoslavci su u manjini; i

đ) *Romi niških sela jesu svi od reda srpskopravoslavni*.

Rečju, mnogo toga jeste nepoznanica u verskom životu Roma, pa je zadatak sociologije (i etnologije) da to iznese na videlo, sistematizuje već poznato, da preporuke za dalja proučavanja i opredeli konkretne korake za sticanje njihove ravnopravnosti u religijsko-crkvenoj sferi.

* * *

Istraživanje *fenomena smrti, načina sahranjivanja (pogrebnih običaja), kulta groba i tipova grobalja u Roma* novo je polje u književnosti sociologije religije i romološkoj literaturi. Naoko se mnogome to pitanje može činiti trivijalnim ili izmišljenim, čak naučenjačkim "zakeranjem", ali kolikogod usko, ono jeste značajno - sledimo li nameru za celovitim sagledavanjem romske sudbine.

Smrt, pored rođenja, jeste ontološka nužnost, ultimativna realnost i ključni događaj na životnom putovanju ljudi, kako smo to već mogli da zaključimo iz uvodnog dela ovog rada. Ona je individualni "udes" i subjektivno obojena, zatvaranje biološkog kruga i uronjavanje u "plavetnilo neba". No, istovremeno, ona je i osoben društveni čin, u kome se vrhuni množina grupnih i socijetalnih pojava, *izistinska slika* konkretne zajednice i kulture, *koja nam otkriva nisku, primera radi, ekonomskih i klasnih, slojnih i statusnih, običajnih i verskih, etničkih i rasnih odnosa*.

A sve u vezi sa njom - predsmrtni, smrtni, posmrtni običaji - tkaje svojevrsnu *kulturu smrti*. U nju, naravno, spada i odnos prema **groblju** uopšte, i grobnom mestu ("večna kuća", grob, humka, kamen, spomenik...), posebno. Kako se onda romska kultura smrti - ovde sagledavana kroz romsko-pravoslavna seoska groblja i jedno zajedničko groblje gradskih Roma - uklapa u srpskopravoslavnu kulturu, tj. da li je ova potonja, budući šira, privlači, prima i usisava ili odbija i isključuje? - jeste srž naše upitnosti. Drukčije rečeno, da li seoska i gradska groblja nešto svedoče o odnosu srpskog naroda i srpskog pravoslavlja (Srpske pravoslavne crkve) prema Romima?

Ako su zaista - da se poslužimo omiljenom formulacijom sociologa - **"groblja ogledalo naroda"** - onda, tvrdimo mi, jesu i neumitna *sociološka realnost*. Budući takvom stvarnošću, za sociologe i karakterističnom istraživačkom "laboratorijom", ona nam mogu demonstrirati prirodu odnosa većinskog stanovništva spram Roma - ugroženoj etničkoj skupini - i da li se

procesu odvijaju u smeru *integracije*, što je željen ishod, ili *asimilacije*, kao zastarele svrhe, ili *segregacije*, koju treba u startu odbaciti. Najzad, no ne na kraju po važnosti, da li su izgledne šanse za promociju i gajenje multikulturalnih - bolje, *interkulturalnih ideja i prakse*, ili naša, u mnogo čemu nesrećna zajednica, ostaje zarobljenica modela zatvorenog društva, uređenja koje je već trebalo da trune u starinarnici istorije. Potvrdu svega toga tražimo od iskustvene evidencije iz niškog kraja.

Sahranjivanje niških ruralnih Roma

Od 66 niških sela, Romi danas žive u 49. Nema ih u 17, u 11 sela ih je ranije bilo, a u 6 nikada. Statistički posmatrano, raste njihovo učešće u ukupnom seoskom stanovništvu i to je uvećanje za 170,37 odsto u odnosu na 1991. popisnu godinu.¹³⁷ Romi seljani obitavaju u pravoslavnom kulturnom, religijskom i konfesionalnom okruženju. Niški ruralni prostor ide u red verispovedno najhomogenijih: 97,45% stanovništva jeste pravoslavno, dok je učešće privrženika islama (0,11%), rimokatoličanstva (0,13%) i protestantizma (0,06%) beznačajno, statistički i suštinski zanemarljivo.

Tabela 1

Sahranjivanje Roma po niškim selima (Procedura DBĐ '99)

Naziv naselja	<i>Romi se sahranjuju na</i>			
	Ciganskom groblju, odvojenom od srpskog	Ciganskom groblju, fizički spojenom sa srpskim	Srpskom groblju, potpuno izmešano	Ciganskom groblju, van domicilnog mesta
Bancarevo	+			
Berbatovo	+			
Berčinac	-	-	-	-
Brenica	+			
Brzi Brod			+	+
Bubanj			+ (sa P. Poljanom)	
Vele Polje	+			
Vrelo			+	
Vrtiute			+	
Vukmanovo		+		
Gabrovac	+ (ugašeno)		+	
G. Vrežina			+	
G. Studena		+		
G. Toponica		+		
G. Trnava			+	
G. Međurovo		+		
G. Komren		+		
G. Matejevac	+		+	

¹³⁷ Podaci koji slede bazirani su na socio-empirijskom istraživanju klasične vere i romsko-pravoslavnih seoskih grobalja, sprovedenom 1999. god. u Nišu, a detaljno su obrađeni u: Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић, *Јавор изнад главе*, Комренски социолошки сусрети, Ниш, 1999.

Deveti maj				+	
Donja Vrežina				+	
Donja Studena		+			
D. Toponica	-	-	-	-	
D. Trnava				+	
Donje Vlase				+	
D. Međurovo				+	
Donji Komren	+				
D. Matejevac				+	
Jasenovik	+	(ugašeno)		+	
Jelamnica	+	(ugašeno)	+	+	(ugašeno)
Kamenica				+	
Knez Selo	+	(ugašeno)		+	
Koritnjak	-	-	-	-	
Kravlje	+				
Kunovica	+	(sa R. Dolom)			
Lazarevo Selo	-	-	-	-	
Lalinac				+	
Leskovik	-	-	-	-	
Malča	+	(ugašeno)		+	
Manastir	-	-	-	-	
Medomevac				+	
Mezgraja	-	-	-	-	
Miljkovac		+			
Nikola Tesla	-	-	-	-	
Oreovac	-	-	-	-	
Ostrovnica				+	
Paligrace	+				
Paljina	+				
Pasi Poljana				+	
Pasjača	-	-	-	-	
Popovac				+	
Prva Kutina		+			
Prosek				+	
Ravni Do	+				
Radikina Bara	+	(ugašeno)	+		
Rautovo	-	-	-	-	
Rujnik		+			
Sečanica				+	
Sićevo				+	
Suvi Do		+			
Supovac	-	-	-	-	
Trupale				+	
Hum	+	(ugašeno)	+		
Cerje	-	-	-	-	
Čamurlija	+	(ugašeno)			
Čokot				+	
Čukljenik	-	-	-	-	
Ukupno	20	12	29	1	

Tabela 2
Raširenost tipova grobalja
(Procedura DBĐ '99)

Tipovi	N	%
A Cigansko groblje, fizički odvojeno od srpskog	20	32,25
B Cigansko groblje, fizički spojeno sa srpskim	12	19,35
C Srpsko groblje sa sasvim pomešanim sahranjivanjem Srba i Roma	29	46,77
D Cigansko groblje, van domicilnog mesta	1	1,61
Ukupno	62	100

N tabelirano = 63

100,00%

Legenda: Od 66 sela, u 14 nema sahranjivanja Roma, u 52 se vršilo ili sada obavlja. U 4 sela postoje dva, jedno je groblje služilo za dva sela, a u jednom, čak, tri groblja sa ukopom Roma. Odatle N tabelirano = 62 (videti i prethodnu tabelu).

Od ukupnog broja grobalja (20), označenih tipom *A* ("Cigansko groblje, fizički odvojeno od srpskog"), jedno je zajedničko - Kunovica/Ravni Do - deset ugašenih. Među brojnijim grobljima (29), određenim tipom *C* ("Srpsko groblje sa sasvim pomešanim sahranjivanjem Srba i Roma"), jedno je zajedničko - Pasi Poljana/Bubanj - jedno ugašeno, dok Brzi Brod ima dva groblja. Kao tip *D*, usamljen je Medoševac jer se Romi, mada brojni, tamo ne sahranjuju, nego su primorani da to čine van domicilnog mesta. Dobijeni podaci usmeravaju na tri zaključka: 1) *mesto sahranjivanja (položaj groblja) pravoslavnih Roma u ruralnim sredinama značajan je indikator njihovog verskog, i ne jedino verskog, statusa u celovitom religijsko-crkvenom kompleksu koji pokriva srpsko pravoslavlje i Srpska pravoslavna crkva*; 2) *Romima se gradi "večna kuća" na: (A) sopstvenom, tzv. ciganskom groblju koje je fizički odvojeno od tzv. srpskog, (B) sopstvenom, tzv. ciganskom groblju koje je fizički spojeno sa tzv. srpskim, (C) tzv. srpskom groblju, pomešano sa ostalim meštanima, (D) drugom groblju, van domicilnog mesta* i 3) *u niškim selima, uprkos brojne zastupljenosti tipova (A) (32,25%) i (B) (19,35%), najrašireniji vid (C) (46,77%) sahranjivanja Roma na tzv. srpskom groblju, pomešano sa ostalim meštanima, a da gotovo izostaje ukop van domicilnog mesta (D) (1,61%)*.

Ostaje oprez da izvedene zaključke treba prihvatiti ili odbiti prikupljanjem primarne i sekundarne iskustvene građe o svim postojećim seoskim grobljima i svim varijantama sahranjivanja srpskopравoslavnih Ro-

ma. Isto tako, ostaje zahtev da je njihovu heurističku plodnost nakon prilagođavanja, sem u preliminarnom istraživanju seoskih grobalja u niškoj opštini, neophodno testirati, primerice, i na području Vojvodine, zbog prisutnosti Roma katolika i protestanata, i na terenu Sandžaka, jer ima Roma muslimana.

Romi su se u bliskoj, a ponegde i vekovima dalekoj prošlosti, svagda sahranjivali na odvojenom i od boravišta udaljenom terenu iz najmanje tri razloga: a) *oštre segregacije i stigmatizacije većinskog okruženja*; b) *unutrašnjih odlika sopstvene kulture i kulture smrti*; i c) *burnih društveno-istorijskih dešavanja*. Ostavimo li na stranu treći uzrok, budući da je on predodređivao kretanje i sudbinu Roma u vreme dolaska na ova područja i radio bez obzira na njihovo diferenciranje po religijskim i konfesionalnim šavovima, očito je da su se poslednjih decenija prva dva transformisala, odnosno ublažila svoju oštricu u kulturnom prostoru srpskog pravoslavlja. U Srba se smanjila socijalna distanca spram Roma i žigosanje, bar otvoreno i javno, jeste spušteno na individualno incidentno ponašanje. U Roma pravoslavaca izmenio se na bolje odnos prema smrti, činu ukopa, grobnom mestu i groblju. Tome je "kumovalo" i "slatko" srpsko pravoslavlje, iskazujući uvek i svugde tolerantnost. *Zato je moguće, bar na suženom području niških sela, da pozdravimo i zabeležimo pozitivna - interkulturalistička i integrativna - pomeranja povodom sahranjivanja Roma i Srba, a slanja u zaborav segregacionih postupaka*. Kako drukčije rastumačiti činjenicu koja pokazuje da se Romi u 66,12% (B = 19,35% + C = 46,77%) slučajeva mešano sahranjuju sa njima ili su im groblja praktično spojena ili na putu da se poništi međa? Dodatno, kako tumačiti informaciju da je, od fizički izdvojenih romskih grobalja koja jesu prilično zastupljena u zbiru (A = 20 = 32,25%), deset ugašeno, neka od te sudbe deli čas, a neka i nisu bila izistinska, nego izolovane humke? Da li se može zamisliti budući trenutak kada će separativna groblja pravoslavnih Roma biti raritet?

Najpre, načelno razjašnjenje sledi logiku po kojoj su iz ugla integracije i interkulturalnog življenja, sem pogreba van boravišta (D), ostali tipovi grobalja (A, B, C) sasvim legitimni i poželjni. Budući opravdano civilizacijski, kulturno, konfesionalno i infrastrukturno, neće se zgrešiti i *favorizovanjem izmešanog sahranjivanja*, ukoliko takva integracija ne završava u potpunoj asimilaciji. Rečju, zar nije prirodno da se dva veroispovedno ista etnosa sahranjuju na jedinstvenom groblju, s tim da to ne skonča slivanjem slabijih u jače, malobrojnijih u brojnije, manjine u većinu; i obrnuto, nije li neprirodno da istovernici separiraju mesta konačnog skloništa, razlikujući se samo po tenu i stremeći - manjinski, samogetoizaciji i, većinski, segregaciji.

Zatim, principijelno objašnjenje ide za mišljenjem koje opominje da je stvar *slobodne volje* svake etničke grupe, njenog segmenta i pojedinca kako i gde će "zasaditi javor iznad glave". Romi uopšte, pravoslavni Romi i inokosni Romi, mogu se odlučiti za sve tri dobrodošle varijante - i to im se treba obezbediti - ali se podrazumeva slobodno opredeljivanje, bez prisile. U niškim selima toga ima u četiri slučaja. Pravoslavni Romi: a) traže i dobijaju zasebnu, fizički odvojenu parcelu (Hum, Donji Komren); b) insistiraju na

posebnom prostoru, koji je fizički deo srpskog (Jelašnica); v) sahranjuju mešovito (Brzi Brod i dr.); i g) inokosno "iskaču" iz tzv. ciganskog na etnički čisto srpska groblja (Donji Komren).

Najzad, ako je dobro što se gubi funkcija posebnih seoskih ciganskih grobalja, nastalih većma prisilno, onda treba podvući da će i *nestati neumitno*. Razlozi su trojaki: a) u naselju nema više Roma (Bancarevo); b) u selu ima dva do tri Roma ili jedna familija (Berbatovo, Brenica, Vele Polje, Paligrace); i v) u večnom boravištu humka je do dve (Kravlje, Paljina).

Rečeno je već: kao i ine, i naša *tipologija* - ne namerno, već iz nemogućnosti - ne vodi računa o prelaznim egzemplarima i finesama, pa ju je uvek nužno propratiti i opisom incidenata. Izuzme li se niska zapuštenih romskih grobalja, u: Paljini, Humu, Knez Selu, Kamenici, za nauk preostaje isticanje nekoliko karakterističnih egzemplara. Romska groblja se, pripadaju li tipu A, kada su fizički odvojena od srpskog, nalaze u jednom stanju. Prosto da čovek ne poveruje sa kakvim se sudbinama može sresti: od nepojmljivih slučajeva, stranih osobi koja živi na prelazu u treći milenijum i koju nad njima samo jeza hvata, do incidentnih primera, zastupljenih i u kulturi smrti većinskog naroda. Ali, da bi se ublažila ova, preterano emotivno obojena konstatacija, neophodno je upućivanje na činjenice.

Pravoslavni Rom Vlajko Jovanović, stanovnik Čamurlije, za koga meštani vele da je bio postenjačina i vredan zemljoradnik-nadničar, doživeo je čudovišno neljudski kraj. Po Čamurličanima, njegovi su ga sahranili "kao kuće", bez igde ičega i ikakvog obeležja na parčetu utrine, predviđene za romsko groblje na sredokraći dvaju poljskih putića. Humka, ako je ona zaista to, ne održava se, potpuno je zarasla u šiblje i, naravno, tek po koji seljanin zna da je tu večna Vlajkova kuća.

Nešto je humanije "prošlo" pravoslavno Ciganče Veselin Osmanović, petnaestogodišnji dečak iz *Kravlja*, sahranjen 1952. god. na pitoreskom mestu, u udolini Kravljanske reke, potkraj stare vodenice. Ukopao ga je, na molbu majke Zagorke, komšija Srbin, sada živahni starčić koji nas je i odveo do groba. Jedva je pronašao grobno mesto, zaraslo u travu i oštro nisko rastinje, i razotkrio skoro već pali spomenični kamen sa sačuvanim ispisom podataka. Tu su negde bila još dva groba - Mileta i Branka, Veselinovih stričeva, ali, budući bez spomenika, sasvim zatrta i neprepoznatljiva. Mlađani je Osmanović naprasno umro od prevelike doze alkohola - stariji drugari su ga opili do iznemoglosti.

I cigansko groblje u Jelašnici je ugašeno i prepušteno zubu vremena. Jedini vidljiv grob je iz 1976, dok su ostali propali. Prosto je neverovatno u kakvoj su se pustahiji ukopavali Romi: visoko u brdu, na kamenovitom i nepristupačnom predelu, do kojeg vodi planinska putinjka i do kojeg se ni fizički spremna osoba ne može lako uspeti, a kamo li pogrebna povorka. Zato zbunjuje kada J. Vasić (1996:104), inače vrstan hroničar jelašničkog kraja, to ne podcrtava dovoljno u krokiju: "Osim ovog groblja postoji i takozvano Cigansko groblje. Nalazi se na kamenitom terenu podno Sedlina, nedaleko od trase puta koji ide preko Ploča. Nekada je bilo daleko od sela, sada se naselje

već proširilo do njega. Od 1978-79. godine Romi se sahranjuju na seoskom groblju."

Zapušteno je i *breničko* romsko groblje, iako se nalazi tik uz domaćinstvo jedine romske porodice i na podesnom, pristupačnom mestu, odmah kraj seoskog puta. Da nije primitivne oznake groba od grubo otesanih motki, ne bi se ni znalo za nekoliko humki iz ranijih vremena, potpuno obraslih gustom i neprohodnom vegetacijom.

Istine radi, napominjemo da ima i časnih izuzetaka u tipu A. Samostalnim večnim kućama Roma u Donjem Komrenu, Paligracu, Ravnom Dolu, Gornjem Matejevcu... dičio bi se i većinski narod, koji se i ne može pohvaliti preteranom revnošću u održavanju grobalja.

Donjekomrenski Romi poseduju divnu i ograđenu parcelu, uređena grobna mesta i spomenike, zaduženog čoveka i odbor koji vode brigu o svemu. Groblje je odvojeno od srpskog i nalazi se na pogodnom mestu. Na njemu se sahranjuju i Romi iz naselja "Branko Bjegović". Pre godinu-dve na srpskom groblju je sahranjen mladi Rom, poginuo u saobraćajnom udesu. Zato, nalik Vasićevom osvrtu na Jelašnicu, zbunjuje i M. Radakovića (1997:36) "suv" opis romskog groblja: "U potesu Grobljišta najistaknutije mesto zauzima istoimena kota (262 m) na čijim padinama leže dva groblja: seosko i cigansko groblje... Sa zapadne strane brda Grobljište locirano je cigansko groblje, sa tridesetak grobnih mesta i velikom slobodnom površinom za sahranjivanje. Realne potrebe Roma iz Donjeg Komrena daleko su manje. Prema nadgrobnim potpisima, vidi se da je ovo groblje nastalo negde između dva svetska rata. Oblik spomenika i natpisi na njima ukazuju da groblje služi za sahranjivanje pravoslavnih Roma."

Mada malo skrajnuto, u bagrenjaru pored rečice, zadržalo se lepo cigansko groblje i u *Paligracu*. Spomenici Ilije i Cane Veselinović, te njihovih potomaka Branislava, Žike i Svetislava Ilića, stameno stoje i svedoče o porodici Roma koja se bila, kazuju meštani, sasvim sa njima poistovetila. Živi naslednici, raseljeni po Nišu i inostranstvu, su pre desetleća kompletno doterali groblje u red, renovirali nadgrobnne ploče i očistili pristup.

Prilično udaljeno od *Ravnog Dola*, itekako od Kunovice, oivičeno šumom na platou, tik uz put preko Ploče, smestilo se "zajedničko cigansko groblje" za oba egzotična sela i svojim prizorom pozitivno iznenadilo terenske istraživače. U stvari, jer su se zagubili Romi u Kunovici, tu se i dalje sahranjuju samo ravnodolski, ranije sa krstačama, a tek od 1975. i spomenicima. Čisto grobljištanice sa četiri spomenika i dve sveže humke iz 1998. godine.

Sahranjivanje niških urbanih Roma

Nedostaju empirijska istraživanja i ozbiljne analize kulture smrti niških Roma iz "urbanog grotla", mahom islamske veroispovesti. Izdvajamo napise dva autora. U nedavno objavljenoj studiji Nenada Jašića (2001:68), kaže se, da se, na jedinom groblju za gradske Rome, smeštenom između železničke ložionice i niškog vojnog aerodroma, nalaze grobovi sa spomeni-

cima podignutim u zadnjih 100 godina: “Na ulazu u groblje, smeštena je oronula zgradica sa tekućom vodom u kojoj se čuvaju daske za kupanje mrtvaca (teneširi), sanduci (tabuti) sa poklopcima napravljenim od čamovih dasaka, ofarbani zelenom masnom bojom bez ukrasa.” Pored lokalnih Roma, sahranjuju se na ovom groblju i ostali Muslimani iz grada, potomci starih turskih porodica, zatim, Turci poginuli u saobraćajnim nesrećama u okolini Niša, ali i Romi pravoslavci, većinom doseljeni iz okolnih sela.

Viši kustos Narodnog muzeja u Nišu, Iva Trajković (2000:133), piše da je većina niških Roma (oko 90%) muslimanske vere (Gurbeti, Arlije, albanski Romi). Pozivajući se na izjave hodže koji obavlja verske obrede i Roma koji brine o higijeni jedine preostale džamije u gradu, zaključuje da su “loši” vernici: “Retko ili uopšte ne idu u džamiju, piju, kockaju se, jedu masno, što je u suprotnosti sa muhamedanstvom.” Muslimanstvo se kod gradskih Roma danas zadržalo u poštovanju posmrtnih običaja. Groblje opisuje kao dobro uređeno, očišćeno, sa skoro unificiranim nadgrobniim spomenicima novijeg datuma (iz poratnog perioda) od betona ili kamena, osrednje visine i po kojim tursko-muslimanskim grobom, izrađenim od kamena, valjkastog izgleda sa čalmom na vrhu. Sami grobovi najčešće su ograđeni niskom betonskom ogradom. Imena i prezimena mrtvih sa godinama rođenja i smrti, kao i imena onih koji podižu spomenik, uklesani su u nadgrobne spomenike na srpskom jeziku, najčešće ćirilicom.

ZAKLJUČAK

Na kraju svodnog komentara dokumentarnog materijala, i bez obzira na iznete ekstremne primere, mi tvrdimo da se romska kultura smrti - ovde sagledavana kroz romsko-pravoslavna seoska groblja i zajedničko groblje gradskih Roma - uklapa u srpskopravoslavnu kulturu, tj. da je ova potonja, budući šira, privlačni, prima i usisava. Drukčije formulirano, seoska pravoslavna groblja svedoče o *pozitivnom* odnosu srpskog naroda i srpskog pravoslavlja (Srpske pravoslavne crkve) prema Romima, o tome da se procesi odvijaju u smeru *integracije* i da su izgledne šanse za promociju i zaživljavanje *interkulturalnih* ideja i prakse.

LITERATURA

Аријес, F. (1989), Eseji o istoriji smrti na Zapadu, Beograd, Rad.

Cardos, I. (1998), Multikulturalno obrazovanje prema interkulturalnom obrazovanju. U: **Образовање Рома - стање и перспективе** (str. 9-10), Beograd, Друштво за unapređivanje romskih naselja i SANU - Komisija za proučavanje života i običaja Roma.

Ђирић, J. (1979), Насеља Рома као обележје градске периферије, **Лесковачки зборник**, 19(19): 219-224.

- (1995), Romi. У: **Енциклопедија Ниша, Т. 1, Природа, простор, становништво**, (str. 183-186), Ниш, Градина.

Ђорђевић, Д. Б. (1983), Марксизам и проблем смрти (Критика теолошке критике), **Марксистичке теме**, 7 (3): 245-251.

Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић, **Јавор изнад главе (Класична вера и ромско-православна сеоска гробља)**, Ниш, Комренски социолошки сусрети.

- (2000), *Romsko pravoslavna seoska groblja (Problem, hipoteza, procedura i literatura)*. U: **Seoske crkve i groblja u Vojvodini**, Novi Sad, P^ESA (u {tampi).

Јашић, Н. (2001), **Стари нишки Роми**, Ниш, Комренски социолошки сусрети.

Митровић, А. и Г. Зажич (1998), *Društveni položaj Roma u Srbiji*. U: **Romi u Srbiji** (str. 7-64), Beograd, Centar za antiratnu akciju i IKSI.

Морен, Е. (1981), **Їовек и смрт**, Beograd, BIGZ.

Радаковић, М. (1997), **Доњи Комрен**, Beograd, Одбор за проучавање села САНУ.

Тодоровић, Д. и Д. В. Ђорђевић (2001), *The Gypsy cemetery in Donji Komren*, **Facta Universitatis**, series **Philosophy and Sociology**, 2 (8): 445-455.

Тома, Л. В. (1980), **Антропологија смрти, I**, Beograd, Prosveta.

Трајковић, И. (1991), Роми – Цигани Ниша, **Зборник Народног музеја у Нишу**, (6-7): 89-116.

- (2000), Роми - Цигани Ниша, **Зборник Народног музеја у Нишу**, 9: 117-162.

Васић, Ј. (1996), **Јелашница**, Beograd, Одбор за проучавање села САНУ.